

پیر وارث شاہ وچ

قانونی رجحان

میلا ارشد محمود

متعلم پی ایچ ڈی

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی لاہور۔

زیر نگرانی

1۔ ڈاکٹر شہباز ملک۔

صدر شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور۔

2۔ ڈاکٹر سی ایم حنیف

پرنسپل یونیورسٹی لاء کالج لاہور۔

M-1955-46

DATA ENGINEER

فہرست

صفحہ نمبر		
1	پہلی گل	
11	قانون ادب کے معاشرے و اجوڑ میل	1- پہلا باب
47	وارث شاہ کے زمانے و سیاسی سماجی تے ادبی پس منظر	2- دو جباب
65	فوجداری قانون	3- تین جباب
94	قانون شہادت	4- چوتھ جباب
136	عائلی قانون	5- پانچواں باب
163	دیوانی قانون	6- چھیواں باب
184	عدلیہ کے انتظامیہ کے نظام کے نظام کے تحت	7- ستواں باب
212	آئین کے بنیادی نظریات	8- اٹھواں باب
227	اصول فقہ	9- نواں باب
259	مکدی گل کے تحت	10- دسواں باب
274	کتابیات	11- یارواں باب

پہلی گل

ادب جذبہ تے شعور نوں قاری تک پہچان دا ذریعہ اے اگھی تے سچل
شاعری اوہ اے جیہڑی جذبہ تے شعور نوں جگائے۔ کامیاب ادیب اوہ اے جیہڑا
جذبے نوں اوہ سے کیفیت وچ قاری نوں منتقل کرن وچ کامیاب ہوئے جیہڑا
اوہدے اندر موجزن اے۔

ہر کتاب سارے طبقیال تے دوراں دے پڑھن لئی نہیں ہوندی۔ ہر
قاری اپنے دور دے ادب وچوں اپنی پسند دا ادب پڑھد اے۔ اک ادبی تخلیق اک
دور لئی مقبول تے ہو سکتی اے پر ایہہ ای فن پارہ ممکن اے دو جے دور وچ
ناپسند کیتا جاندا ہوئے۔ یاں نہ پڑھیا جاندا ہوئے کیوں جے شاعر تے ادیب زمانے
دے حالات دا ادب تے اثر اپنی سائیکسی دے زیر اثر لیندا اے تے انج ای ہر قاری
اوس تخلیق دا اثر اپنی سائیکسی دی روشنی وچ محسوس کردا اے پر ادب وچ کجھ
موضوع ایہے نہیں جیہڑے ہر دور وچ پڑھے تے پسند کیتے جاندا ہن۔

ہیر وارث شاہ نوں پڑھن والیاں نے ہر دور وچ پڑھیا تے پسند کیتا۔ الہامی
کتاباں توں اڈ کوئی کتاب ہر دور وچ نہیں پڑھی جاندا تے اوس دے پڑھن والا
اک مخصوص طبقہ ہوندا اے۔ پر ہیر وارث شاہ ہر دور تے کئی طبقیال دے پڑھن
والی کتاب اے۔ کوئی ایہنوں فطرتی شاعری، کوئی پیغمبرانہ نصیحتاں دی کتاب کوئی
ولی اللہ واکلام، کوئی ادب دا شاہکار تے معاشرتی شاعری سمجھدا اے کیوں جے ہیر

وارث شاہ نون جیہڑے بندے نے جیہڑے ذہن نال پڑھیا اوہ چیز اوہنوں اہدے
 وچوں لہجہ اے۔ ایہہ لہجن والے دا اصلا اے جے اوہنے کئی ڈوہنگی چبی ماری
 اے ایہہ اسی وجہ اے جے ہر دور دے قاری نون ایہدے وچوں نویاں
 نویاں جتتاں معلوم ہوئیاں نیں

ادب تے قانون ول اک جہات پائیے تاں ایہہ دوویں معاشرے دے
 وکھو وکھ شعبے نظر آندے نیں۔ تے ایہناں وچکار کوئی سمبندھ نہیں دسدے۔ پر جے
 ذرا ڈونگھی نظر پائیے تے دوواں دے درمیان اک تعلق موجود اے۔ جیویں مقالہ
 دے مڈھلے باب وچ دسیا گیا اے جے قانون کسے معاشرے دی تنظیم لئی لازم
 اے۔ تے ادب کسے معاشرے دی روحانی ضرورت اے۔ پر اسی دیکھنے آں جے
 ادب تہذیبی زندگی دا اک شعبہ ہون پاروں اوہناں روایات نون بنیاد بناندا
 اے۔ جیہڑیاں ترقی کر کے قانون دی شکل اختیار کر لیندیاں نیں۔ انج ادب تے
 قانون دے بنیادی مواد وچ اک سانجھ موجود اے۔

دو جے زاویے نال دیکھیے تاں ادب دا کم سماج وچ ہون والیاں تبدیلیاں
 نون جمالیاتی رنگ وچ پیش کرنا اے۔ ادب کسے معاشرے دا آئینہ اے۔ لہذا
 جدول کوئی ادیب یا شاعر اپنے سماج دی ترجمانی کرے گاتے اوہ لازماً اپنے دیس
 دے سارے اجتماعی اداریاں نون وی بالواسطہ یا بلاواسطہ پیش کرے گا۔ خاص طور
 تے فلکشن وچ قانون دی عملداری تون انکار کرنا مشکل اے۔ ہیر وارث شاہ نون
 جدول اسی ایس رخ ولوں نظر پائی تے سانوں ایہہ دیکھ کے حیرت ہوئی جے

وارث شاہ نے کس طرح اپنی لافانی تصنیف وچ اوس زمانے وچ رائج مختلف قانوناں نوں لاشعوری طور تے پیش کیتا ہے۔ ایہہ وارث شاہ دی عظمت دا اک ہور ثبوت اے۔ جے اوہناں نے اپنی تخلیق نوں اینیاں جتتاں دتیاں جے جس زاویے نال اوہنوں پڑھواک نو ای عالم نظر آوند اے۔

وارث شاہ نرے شاعر نہیں سن اوہ اپنے زمانے دے اک بہت پڑھے شخص سن ایہناں نہ صرف اپنے زمانے دے مروجہ علوم وچ دسترس حاصل کیتی سگوں اپنے زمانے دی سماجی، معاشرتی، سیاسی، تہذیبی زندگی دا وی گوڑھا مطالعہ کیتا سی۔ ایہہ سارے تجربات اوہناں اپنے شاہکار وچ سمودتے نیں۔ ایٹھے اک گل ہو روی یاد رکھن والی ہے ہیر وارث شاہ اک لوک داستان اے یعنی ایہہ شاعری وچ فکشن اے۔ تے فکشن لئی ایہہ ضروری ہوندا اے جے اوہدے وچ جیہڑا معاشرہ پیش کیتا جائے اوہ فرضی یاں خیالی نہ ہووے۔ اوہدی بنیاد تاریخی تے تہذیبی حقائق تے ہووے۔ ایہہ گل ہرگز نہیں جے فکشن وچ تاریخ ای ہوندی اے۔ تخیل نہیں ہوندا۔ سگوں آکھن دا مطلب ایہہ ہے جے فکشن وچ جیہڑا معاشرہ پیش کیتا جاوے اوہ ایک تاریخی شعور دی مدد نال تخلیق کیتا گیا ہووے۔ لہذا ہیر وارث شاہ وچ جے وارث شاہ دے دور دے قانون دا بھر وال ذکر ہو یا اے تے ایہدی اک تنقیدی بنیاد وی اے۔

ہیر وارث شاہ اودوں لکھی گئی جدوں سلطنت مغلیہ زوال وں مائل سی۔ سکھ تیزی نال طاقت پھڑرے سن۔ احمد شاہ تے نادر شاہ پنجاب تے حملے کر رہے سن

ملک وچ افراتفری تے بد امنی دازمانہ سی۔ ایہد اذکر اوہناں اپنی تخلیق وچ بھر پور انداز وچ کیتاے۔

ہیر وارث شاہ دے پڑھن نال ایہد اک ہور انگ وی سامنے آوند اے
 چہرہ اشاید کسے قاری یاں نقاد دے خیال وچ نہ آیا ہوئے۔ انج معلوم ہوند اے
 جو یس وارث شاہ نے اک قانون ذی دستاویز ہیر رانجھے دے قصے راہیں لکھی
 اے۔ اوہناں بظاہر گل شاعری تے معاشرے دی کیتی اے پر اوہناں نے ایہوں
 قانون دی اک دستاویز دے طور تے پیش کیتاے۔ انج اسی یورپ دے ماہرین
 قانون دے اصول فقہ پڑھ کے فخر محسوس کرنے آل پر اسی ایہدے تے غور نیں
 کردے جے ساڈے ادلی ورثے وچ ایہدے بارے کنا چوکھا مواد اے۔ تے ایہہ
 ساڈے گوچر اے جے اسی ایہہ موتی تلاش کر لئیے کیہ اسی اپنے ورثے نوں چھڈ
 کے دیس پنجاب توں باہر دے فلسفے تے اصول درآمد کردے رہواں گے۔ اسی
 ایس لئی اپنے ورثے توں منہ موڑیا ہویا اے جے پنجابی پڑھن نال تے اوہدے
 وچ گل کرن نال پرسنیلٹی نہیں بندی۔

ہیر وارث شاہ دا اک انگ ایہہ وی اے جے ایہہ اک سوانیاں دی آزادی
 دی تحریک اے۔ اوہ ہیر چہڑی ماں باپ تے نثار ہو ہو جاندی اے تے ماں باپ
 وی اوہدے ساہ نال ساہ لیندے نیں۔ جدوں ہیر دا شریک حیات چنن دا ویلا آوند ا
 اے اوہ اپنے حق لئی اپنی جان خطرے وچ پان توں وی نہیں ڈردی انج سوانیاں ذی
 آزادی دی تحریک وارث شاہ نے اودوں عروج تے پہنچا دتی جدوں یورپ وچ

ایہد انام و نشان وی نہیں سی۔

پنجابی ادب و بیج اسلامی قانون تے مسائل دیاں کئی کتاباں موجود نہیں جنہاں
وچوں ہمتدی ان عبدی کوڈھن تے باراں انواع عبد اللہ لاہوری ہوراں دیاں عقائد
تے معاملات بارے مشہور کتاباں نیں۔ ایہناں توں اڈیو ہل نماز، پکی روٹی، مٹھی
روٹی، مسی روٹی، عقائد تے معاملات بارے کتاباں نیں۔ ایہہ ساریاں کتاباں
کے معاملے بارے قانون بیان کردیاں نیں۔ قانون توں اڈ فلسفہ قانون وی ہوندا
اے جہدے و بیج قانون دیاں مختلف جہتاں دی توجیح (Wisdom) بیان کیتی
جاندی اے۔

وارث شاہ دے کلام و بیج ایہہ وادھا اے جے اوہناں قصہ بیان کردیاں
ہویاں قانونی اصطلاحواں تے فلسفہ قانون بیان کیتا اے۔ ہیر دے سیدے کھیڑے
نال نکاح ویلے نکاح دا قانون تے ایجاب و قبول تے چنگی بحث کر کے ایہہ گل
ثابت کیتی گئی اے جے عورت دے قبول توں بغیر نکاح نہیں ہو سکدا ابھانویں باقی
ساریاں شرطیں پوریاں کیتیاں گئیاں ہون۔

راجہ عدلی کول کاروائی مکمل ہون دے باوجود معاملہ فیصلہ لئی شرح قاضی
کول گھل دینا دسد اے جے اج توں تن سو سال پہلاں وارث شاہ دے ذہن و بیج
عدلیہ تے انتظامیہ دے الگ الگ اداریاں دا تصور موجود سی۔ کیدو دا ہیر دے مال
باپ کول شکایت کرنا تے حق رسی نہ ہون تے مقدمہ سر پنچاں کول لے جانا ایہہ
ظاہر کردا اے جے وارث شاہ لاہوری ایہہ جاندا اے جے ادارے ول

رجوع کرن توں پہلاں مدعا علیہ نوں حق رسی دانوٹس دینا ضروری اے۔ پہلے وچ چوچک دے گھوڑے دیاں ٹاپاں دی آواز توں باپ دی آمد دا اعلان کروا کے وارث شاہ ہورال ماہر دی رائے (Expert Opinion) بیان کیتی اے۔

اوپر دسیاں گنیاں کتاباں تے ہیر وارث شاہ وچ ایسہ واہا اے جے اوہ کتاباں قاری نوں مسائل تے معاملات دا ادراک دیندیاں نیں۔ جد کے ہیر وارث شاہ قانون دا فلسفہ بیان کردی اے۔ پنجابی دے فقہی ادب وچ ایس موضوع تے اج تک کوئی کم نہیں ہويا۔ خاص طور تے فقہی مسائل نوں کھوجیا نہیں گیا۔ پر ساڈا پنجابی ادب عقیم تے قانون توں خالی نہیں۔ پنجابی وچ فقہ تے قانون دا اک پورا دستاں موجود اے۔

ہیر وارث شاہ جتھے عشق تے عاشقی دی کتاب اے او تھے ایسہ فلسفہ تے قانون دی کتاب وی اے۔ جدوں میں ایہوں پڑھیا تے انج معلوم ہويا جیویں وارث شاہ ہورال ایہدے وچ قانون تے فلسفہ بھر دتا اے۔ ایس لئی خواہش پیدا ہوئی جے ہیر وارث شاہ دے ایس پہلو نوں اجاگر کیتا جاوے۔ تاں جے اوہ کتاب جیہڑی اج ایس لئی نہیں پڑھی جاندی کیوں جے لوکاں کول داریاں وچ بہہ نکلے ایہوں پڑھن دی فرست نہیں ایہوں اک ہور حوالے نال پڑھیا جاوے۔ زمانے دے بدلن نال ایسہ عشق تے عاشقی دی کتاب ممکن اے ایس لئی نہ پڑھی جاندی ہووے جے لوکاں کول ہن اینا فال تو وقت نہیں۔ جے وقت گزاری لئی ایہوں پڑھدے رہن۔ پر ہن ایس دور دی ضرورت موجب ایہدے وچوں فلسفہ فقہ

تے قانون دیاں گلاں کڈھن دی لوڑ اے جیہڑیاں وارث شاہ نے تن سو سال پہلاں بیان کیتیاں سن۔ اوہ اج وی انج ای نویاں نیں جیویں اج دے مفکر دیاں بیان کیتیاں ہوں۔

ہیر وارث شاہ داجدوں اسیں قانون نوں متھ کے تنقیدی تے تحقیقی مطالعہ کیتا تے ساڈے سامنے ایہہ گل روشن ہوئی جے وارث شاہ نوں اپنے عہد دے قانون دا بھرواں علم سی تے اوہناں نے کمال مہارت نال ایس کہانی وچ قانون نوں سمویا اے۔ ایہہ درست اے جے اوہناں نیں ایہہ داستان لکھدیاں ہوئیاں ایہہ نہیں سی سوچیاں جے اوہ کہانی دی بجائے کوئی قانون دی کتاب لکھ رہے نیں۔ پر جدوں اوہناں اوس زمانے دے کرداروں نوں پیش کیتا تے اوس دور دے سماجی تہذیبی اداریاں دی تصویر کشی کیتی تے لاشعوری طور تے قانون تے اوہدیاں مختلف قسماں نوں وی بیان کر دے گئے۔ ظاہر اے ایہدی وجہ ایہہ آئی اے جے اوہ اپنے سماج تے تہذیب دے سب پکھاں دا گوڑھا علم رکھدے سن۔

ایہہدا مطلب ایہہ وی اے جے اک وڈھے تخلیق کار لئی اپنے معاشرے دیاں ساریاں بالائے تے زیری پر تاں دا علم ہونا ضروری اے۔ تائیں اوہدی تخلیق وچ اک توں ودھ معانی پیدا ہو سکدے نیں۔ تے آون والا زمانہ اوہناں نوں نویاں زاویاں نال ویکھ کے نویں بصیرت تلاش کر سکد اے۔ ادب زندگی دے کل نوں پیش کر دے اے۔ پر کل اجزاء دا مجموعہ ہوندا اے۔ محقق تے نقاد جدوں ایس گل دا جائزہ لیند اے تے اوہ مختلف اجزاء دے وچکار نوں رشتے دریافت کر کے

در اصل زمانے نوں اپنی تہذیب دے متعلق اک نویں بصیرت دیندا اے۔ اسیں سمجھنے آں ہیر وارث شاہ وچ قانونی پکھاں دی دریافت نال اسیں وی اک نویں بصیرت دے امکان نوں کھوجیا اے۔

جے سانوں پنجابی زبان تے دیس پنجاب نال پیار اے تے ایہہ موتی چن کے اک جگہ کرن دی لوڑا اے۔ نہیں تے آون والیاں نسلاں سانوں معاف نہیں کرن گیا۔ تے ایہہ موتی زمانے دیاں تہاں وچ دب کے رہ جان گے۔

ایس موضوع تے کم کر کے اک پاسے پنجابی زبان تے ادب نوں مدد ملی اے اوہدے وچ نویاں اصطلاحواں تے موضوع دا واہا ہو یا اے۔ تے دو جے پاسے دیس پنجاب دے قانون دا مہاندارا گھڑیا اے جیہدے اتے دیس پنجاب دے قانون دی شہہ اساری جاسکے گی۔ آون والے دور وچ ایہہ کوشش بنیادی دستاویزی حیثیت رکھے گی۔

ایس موضوع تے پرکھ پرچول کرن نال معلوم ہو یا جے ایس موضوع تے اج تیکر کسے توجہ نہیں دتی کیوں جے پنجابی ادب دے ماہراں دی قانون نال گھٹ دلچسپی سی تے کسے دا ایس پاسے دھیان ای نہیں گیا۔ خاکسار پنجابی زبان تے ادب دے نال نال قانون دا طالب علم وی اے ایس لئی ایس موضوع وچ مینوں اک نو یکلہ پن نظر آیا۔ پر گوہ کرن نال ایہہ اک آوکھا موضوع وی لگا۔ کیوں جے ہیر وارث شاہ ای نہیں سگوں پنجابی دے پورے داستانی ادب وچ فقہ (قانون دا فلسفہ) تے کوئی کم نہیں ہو یا۔ ایس لئی ایہہ کم چھوہن توں مگروں دل برداشتہ ہو کے کئی

واری ایس موضوع نوں ترک کرن دا ارادہ کیتا پر شعبہ پنجابی دے سربراہ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دی ہلا شیری میرے ایس ارادے وچ رکاوٹ بن دی رہی۔ اوہناں دن رات اک کر کے مینوں ایس موضوع تے نہ صرف راغب کیتا بلکہ ہر مرحلے تے چنگی راہنمائی کیتی۔ اوہناں اپنیاں ذاتی کتاباں تک رسائی دا مینوں شرف بخشیا۔ مسودے دی نوک پلک اپنے کم کاج چھڈ کے درست کیتی۔ اوہناں لئی چھڑے شکرے دے الفاظ تھوڑے نیں۔ اوہناں دا احسان ساری حیاتی نہیں لاہیا جاسکدا۔

ڈاکٹر سی ایم حنیف پرنسپل یونیورسٹی لاء کالج لاہور دا شکر گزار آں جنہاں اپنے قیمتی وقت تے ودھیریاں رجھاں دے باوجود ایس مقالے دے قانونی پہلوواں تے بحث راہیں میری راہنمائی فرمائی۔ تے کمال محبت نال ایس کم دی نگرانی کیتی۔

میں ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں دا شکریہ ادا کرنا آں جنہاں اپنے قیمتی مشوریاں نال میری راہنمائی کیتی۔ جے اوہناں دی راہنمائی شامل نہ ہوندی تے اج ایہہ کم توڑ نہ چڑھدا۔

میں پروفیسر شریف کنجاہی ہوراں دا شکر گزار آں جنہاں کمال مہربانی فرماندیاں ہوياں اپنی ذاتی لائبریری وچوں کچھ نادرتے نایاب کتاباں عنایت فرمائیاں۔ تے مکالمے دے موضوع تے بھروسے گفتگو کر کے ایہدے کئی پہلو نتارے۔

جے ویکیھیا جاوے تے میرے پہلی جماعت توں ہن تک دے سارے
اساتذہ دی محبت ایس مقالے دی تکمیل دلباعث بنی۔ کیوں جے اوہناں دی
تربیت نہ ہوندی تے اج میں ایہہ کم مکمل نہ کر سکا۔ زندگی اک جدوجہد مسلسل
اے۔ چہدا پھل ایہہ مقالہ اے۔ سب توں زیادہ شکرے دے اوہ اساتذہ کرام
مستحق نیں جنہاں مینوں قلم دوات پھڑا کے ایس راہ تے ٹوریا۔

میاں ارشد محمود

پہلا باب

قانون ادب تے معاشرے دا جوڑ میل

پہلی نظر وچ انج لگد اے جے قانون تے ادب کسے وی معاشرے دے دے دو
 اجہے انگ نیں، جنہاں دے وچکار کوئی رشتہ نہیں۔ ادب داکم لوکاں دے سماجی
 شعور وچ واہاتے اوہناں نوں اک جمالیاتی تے روحانی خوشی دینا اے۔ جد کہ
 قانون اوہناں دے اندر حقوق تے فرائض دا احساس پیدا کر کے امن تے شانتی
 پیدا کرن دا ذمہ دار اے یعنی دونواں دیاں ذمہ داریاں دی نوعیت وکھو وکھ اے۔ پھر
 ذراگری نظر نال ویکھیے تاں دونواں دے درمیان کجھ باریک تے لطیف سمبند
 نظر آوندے نیں۔

ایس گل نال سب اتفاق کر دے نیں جے معاشرے دی بقا دا انحصار
 اوہدے رسم و روایات تے قانون تے اے۔ رسم تے روایات اک طرح دے اوہ

قانون نیں جنہاں نوں قانون دیاں باقاعدہ کتاباں وچ تے لکھیا نہیں گیا پر جنہاں نوں توڑن دی سزا قانون شکنی دی سزاتوں گھٹ نہیں۔ ادب معاشرے دے سماں و روایات دی پیداوار ہوندا اے۔

ساختیاتی فکر دابنیادی موقف وی ایہہ اے جے ادب دی شعریات

(Poetics) سماجی تے ثقافتی روایات (Cultural Codes and Con-ventions) نال عبارت اے۔ ادب دی معنی خیزی (Signification) دا عمل ثقافتی کوڈز تے کنونشنز دے تابع ہوندا اے۔ بقول جوونا تھن کلر:

STRUCTURALISM IS THUS BASED, IN THE FIRST INSTANCE ON THE REALIZATION THAT IF HUMAN ACTIONS OR PRODUCTIONS HAVE A MEANING THERE MUST BE AN UNDERLYING SYSTEM OF DISTINCTIONS AND CONVENTIONS WHICH MAKES THIS MEANING POSSIBLE" (1)

دو جے لفظاں وچ ادب اودوں تک کسے معنی دا حامل ای نہیں ہوندا جدوں تک اوہدی ہیئت وچ سماجی کنونشنز دا نظام شامل نہ ہووے۔ جیہوں توڑن نال ادب بے معنی سرگرمی بن جاندا اے۔

آکسفورڈ ڈکشنری وچ قانون (Law) دی ایہہ تعریف درج اے۔

" BODY OF ENACTED OR CUSTOMARY RULES RECOGNISED BY A COMMUNITY AS BINDING."(2)

یعنی قانون اوہناں رسماں تے ریتاں دا مجموعہ اے۔ جیہنوں کوئی معاشرہ اپنے اُتے لاگو کر لیند اے۔ اتھے ادب تے قانون دے سلسلے وچ اک بنیادی نکتے تے غور ضروری اے۔ اوہ ایہہ اے جے ادب وچ رسماں تے ریتاں دے نظام نوں بالکل لاشعوری طور تے ورتیا جاندا اے۔ ایویں جیویں کوئی بندہ لسانی اظہار دے دوران زبان دی لانگ "Languge" یعنی اوہدی گرائمر "قاعدے قانون" دی غیر شعوری پابندی کردا اے۔ جد کہ جیہڑیاں رسماں تے ریتاں قانون بن دیاں نیں، اوہناں دی پابندی نہ صرف شعوری طور تے کیتی جاندی اے بلکہ ایہہ پابندی فرض وی ہوندی اے۔

کنونشنز تے کسٹمز نوں قانون دے درجے تک پہنچان تیکر سوسائٹی نوں اک لمباں سفر کرنا پیا اے۔ ایس لئی مناسب اے جے معاشرے دے ارتقاء تے اک نظر پالئی جاوے۔ معاشرے دا ارتقاء کئی کتاباں دا موضوع اے۔ علم دے مختلف شعبے "Discipline" معاشرے دے ارتقاء بارے مختلف نظریے پیش کر دے نیں۔ اک ماہر حیاتیات دی نظر وچ معاشرے نے بالکل اوسے طرح ترقی کیتی اے جیویں اک سادہ جاندار "Simple Organism" اپنے ماحول نال مقابلہ کر دیاں ہویاں اک ترقی یافتہ تے پیچیدہ جاندار دی شکل اختیار کر گیا اے "The Encyclopedia of Philosophy" وچ ہربرٹ سپنسر دے حوالے نال لکھیا ہویا اے۔